

könnyebben kivitelezhető úrbérrendezésért szálljanak síkra, nem adva fel azonban az örökváltságot mint megoldást.

Az országgyűlést megelőző megyei követválasztások azonban már baljóslatú jelekkel terhesek. A királyi hivatalosok, az úgynevezett regalisták kinevezése az országgyűlésre arról tanúskodik, hogy az ellenzékiek legyőzése igen lényeges célkitűzése a kormánynak. A regalisták amellet szállnak síkra, hogy az úrbér alapjául az 1819—1820-as összeírást vegyék. Ismeretes azonban, hogy az összeíráskor a parasztság, félvén az adó emelkedésétől, többnyire mindenütt csak annyit adott fel jobbágföldként, amennyi az adó-tabellákban állott. A Conscriptióból a zselléri telkek is némely helységekben csaknem mind kimaradtak, és mint Kemény írja, „amelyek pedig azután szaporodtak [...], természetesen fel sem lehetnek írva”. A konzervatív földesurak az összeírást a parasztföld-elvonás eszközeként akarják felhasználni.

Az országgyűlés után az ellenzéki liberális nemesség még abban sem bízik, hogy a bécsi kormány nem fogadja el ezt az úrbéri törvényt, s majd a jobbágypártoló szerepkörében maga tesz engedményeket. A bécsi udvar Jósika báróval az élen azonban örömmel fogadja az országgyűlés határozatait, és szentesíti őket.

Az agrárpolitika a társadalom vezető köreinek műve. Mint ilyen, maga is alárendeltje a politikai erőcsoportok mérkőzésének, céljai sok vonatkozásban nem autonóm, hanem heteronóm fogantatásúak. Az a küzdelem, amely a reformerek és a kormánnyal szövetséges konzervatívok között dúlt, szerepet játszott az erdélyi úrbéri törvény meghozatalában. Későbbi kihatása is igen számottevő, hiszen 1848 előestéjén történik mindez, és a paraszt—földesúr viszonyt kétségtelenül befolyásolja. Ugyanakkor éppen ez a törvény tanúsítja, mennyire alárendelt szerepkörrel kell az agrárpolitikai intézkedéseknek megelégedniük a valóságos gazdasági folyamatok kitermelte erőkkel szemben. A törvény gyakorlatba ültetését ugyanis elhalasztották, majd 1848 vihara hosszú időre még emlékét is elsöpörte.

A kor alapvető kérdésének, az agrár- és a jobbágkérdésnek a kutatásában Kelet-Európa országainak történészei szervezett, tudományos együttműködésre kötelezettek. A román és magyar történészek a polihistor George Barițiu szavaiban biztatást és útmutatást fedezhetnek fel. Ő mondotta: „Egész Európa látta és tudta, hogy maga az egész magyar nép túlnyomó többségében jobbágy, jogfosztott, leigázott, úri szolgálatra vetett és nem nemes volt, éppen úgy, mint a román, a szerb, a rutén stb. nép zöme.”

Ștefan Pascu—Imreh István—Kovács József

3.

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN

Bevezetóként két dolgot kell tisztáznunk. Az egyik: mit is tekintünk Kelet- és Délkelet-Európának? Közismert, hogy a fogalom körül már régóta nagy vita gyűrűzik, és szinte azt mondhatnánk, ahány felfogás, annyiféle koncepció rejlik mögötte. Annak megindokolása, hogy a magunk részéről mit tekintünk ebbe a történelmi régióba tartozónak, ugyancsak külön előadást igényelne, és talán érdemes is volna ezt a problémát egyszer napirendre tűzni. Most azonban el kell ettől tekintenünk. Legyen szabad egyszerűen bejelentenünk, hogy — a XIX. század első

felének földrajzi helyzetéből kiindulva — ebbe az önmagában is összetett régióba az orosz birodalom európai területeit, Poroszország eredeti, keleti tartományait és Mecklenburgot, a Habsburg-birodalmat és a Balkán-félszigetet értjük bele.

A másik fogalom, amelyet tisztázni kell, de amelynek a tisztázása mégis sokkal könnyebb, maga a jobbágyszabadoítás. Jobbágyszabadoításon a következőkben azt a folyamatot értjük, amelynek során a valamilyen formában feudális függőségben élő, a földesúrnak vagy az államnak szolgáltatásokkal tartozó, földjét csak használó vagy birtokló paraszt (vagy a parasztság egy része) felszabadul ebből a kötött állapotból, földet kap, amelyet ezentúl polgári magántulajdonként tart a kezében. Ez a folyamat Kelet- és Délkelet-Európában a XIX. században, többnyire annak első két harmadában zajlott le.

A jobbágyszabadoítás előzményei és lefolyása szempontjából két nagy típust kell megkülönböztetni; erre a két típusra voltaképpen már a hozzászólás címében utaltunk. Az egyik a kelet-európai, a másik a délkelet-európai, vagy balkáni, vagy török birodalmi.

Az első típushoz tartoznak véleményünk szerint Oroszország európai területei, Poroszország és Mecklenburg, a Habsburg-birodalom. Természetesen az orosz birodalomhoz tartozónak tekintjük a Lengyel Királyságot. Románia, amely sok szempontból mintegy átmenetet jelent a két kelet-európai alrégió között, adott témánk szempontjából ugyancsak ehhez a típushoz sorolandó.

Az adott régió egyes területei, országai a feudális rendszeren belül gazdasági fejlettségük szerint valamelyest eltérő szinteket képviseltek, egészében azonban elmondhatjuk róluk, hogy elmaradott agrárországok voltak, az ipari fejlődésnek inkább csak kezdeteivel, amely olykor a XVIII. századig nyúlt vissza. Az agrárszervezetben az egyik lényeges közös vonás a földesúr majorsági gazdálkodása volt, vagyis az a jelenség, hogy a nagybirtok egy részén a földesúr saját gazdálkodást folytatott, általában a jobbágysok robotszolgáltatását használva fel. A föld nagyobb része azonban a parasztsok kezében volt, azok művelték.

Azért használjuk ezt az óvatos megfogalmazást, hogy „a parasztsok kezében“, mert a területen belül lényeges különbségek vannak a parasztsoknak a földhöz fűződő birtoklásai vagy használati viszonya szerint. Itt megint nem térhetünk ki a részletekre, amelyek még egy-egy országon belül is számos variánst mutatnak fel. De utalnunk kell arra a lényeges különbségre, amely Oroszország és a terület többi része közt fennáll. Oroszországban a nagybirtok egésze a földesúr tulajdonának számított, a parasztsok csak a szokásjog szerint használták, de ezt a földhasználati jogot voltaképpen semmiféle állami törvény nem szabályozta. Az egyéb területeken viszont a jog megkülönböztette a *terra rusticalist* és a *terra dominicalist* (persze a legkülönböztettebb elnevezések alatt), azzal, hogy az előbbi kettős birtoklásban van, a jobbágynak is vannak használatához törvényesen biztosított jogai. Más kérdés, hogy ez a megkülönböztetés távolról sem fedte a tényleges birtoklási és használati viszonyokat, mert a *terra dominicalis* egy része is bérletként vagy egyéb formában a parasztsok birtokában lehetett. Ezeken a területeken, különösen Poroszországban és az osztrák örökös tartományokban, a paraszti birtokjog különböző fokozatai is léteztek. Ez a kettősség, törvényes földhasználati jog és pusztá szokásjog kettőssége szinte egybeesik egy másik különbséggel is. Ahol megvan ez a törvényes jog, ott a parasztsok gazdaságonként bizonyos telkek (vagy telekrészek) birtokosai voltak, tehát egyéni gazdálkodást folytattak, a földközösség maradványai már csak a legelők és erdők közös használatában mutatkoztak meg. Ezzel szemben Oroszországban még a földközösség állt fenn, az obcsina vagy mir. Hozzá kell tenni, hogy az orosz törzsterületen, mert a lengyel felosztások alkalmá-

val szerzett nyugati és balti kormányzóságokban a másik típushoz hasonló telekrendszer volt érvényben. A telkek nagysága országonként, sőt még az országokon belül is gyakran változó volt, nem is a földterület nagysága volt a jelentős, hanem a telek mint egység, amelyhez különböző jogok is tartoztak. És az, hogy a paraszti szolgáltatások is ahhoz igazodtak, hogy a paraszti gazdaság egész telek vagy telekrész birtokában volt-e csupán. (Ritka kivételek ez alól is voltak, az oszt-rák tartományokban pl. a robotszolgáltatás nagysága független volt a telekrész nagyságától.)

Itt érkezünk el a másik kérdéshez, ahhoz, hogy a jobbágyságok a földhasználat fejében bizonyos szolgáltatásokkal tartoztak a földesúrnak. Elvben a feudális járadék mindhárom formája megtalálható volt. A gyakorlatban azonban a terményjáradékok (és a természetben esedékes ajándékok stb.) már háttérbe szorultak. A jobbágyságok egy része robottal tartozott, másik — méghozzá egyre növekvő — része pedig főképp pénzzolgáltatással. Voltaképpen az egyes országok általános gazdasági szintjével volt bizonyos összefüggésben a pénzjáradék elterjedése. Gyakran azonban a két járadékforma együttesen is megvolt, és éppen ez tette lehetővé a szolgáltatások lassú, de általános növelését, ahogy az ebben a korban elsősorban Oroszországban történt. És az időtényezőt is figyelembe kell venni: minél később következett be a jobbágyfelszabadítás, annál nagyobb volt az elsősorban vagy kizárólag pénzzolgáltatással tartozó jobbágyságok száma.

Itt meg kell állni egy pillanatra a jobbágy fogalomnál. A magyar kifejezés tágabb értelmű, Leibeigene és Untertan egyaránt belefér ebbe a fogalomba. Ilyen tág értelemben a jobbágyosság mindenütt fennállt ezen a területen, de a Habsburg- és porosz területeken ennek szigorúbb formája, a Leibeigenschaft, már megszűnt. A Lengyel Királyság területén pedig már 1807-ben, még a Varsói Nagyhercegség létének kezdetén, a jobbágyiságot teljesen megszüntették, a parasztok a telkek bérlei lettek, de szolgáltatásaik nem változtak meg.

Hozzá kell tenni, hogy az elmondottak általában a magánföldesúri fennhatóság alatt élő parasztokra vonatkoznak. Mellettük azonban tekintélyes számban voltak állami parasztok (ugyancsak különféle elnevezések alatt, hiszen a Habsburg-birodalom határőrvidékének a katonáit is ide sorolhatjuk). Az ő helyzetük általában előnyösebb volt, nagyobb földterülettel rendelkeztek, és szolgáltatásaik is csekélyebbek voltak.

Arra is röviden utalnunk kell, hogy már ebben a korszakban előrehaladt a paraszti differenciálódás, mindenfelé volt egy réteg, amelynek már nem volt földje (pl. a meszjacsníkok Oroszországban), a nagybirtok cselédjeként vagy napszámosként élt. Különösen a Lengyel Királyságban volt népes ez a réteg a század dereka felé. Viszont megint hozzá kell tenni, hogy jóval szűkebb volt annál, amely jogi fogalmak szerint földnélkülinek számított (inquilinus), mert ez utóbbi rétegből származók tekintélyes részének ugyancsak volt föld a birtokában, persze dominicalis (maga a jogi megkülönböztetés is csak ott állt fenn, ahol a földnek ez a megkülönböztetése érvényben volt).

Az egész rendszer természetesen a feudális uralkodó osztály érdekében létezett, és ennek az osztályuralomnak a megvalósítója és biztosítója a feudális államhatalom volt. A paraszti elégedetlenség, olykor nyílt felkelés már régebben fenyegette ezt a rendet. Ennek megelőzésére vagy kivédésére és számos egyéb okból, amelyekre itt megint nem térhetünk ki, a felvilágosult abszolutizmus tett már bizonyos intézkedéseket a jobbágyság helyzetének javítására. A legfontosabb az 1760—1770-es években a Mária Terézia-féle urbáriumok sorozata, amelyek rögzítették a rusticalis föld terjedelmét, és megszüntették a szolgáltatásokat is. Poroszországban

előzetes kísérletek után, amelyek még csak a paraszti föld csökkenését igyekeztek megakadályozni, az 1794-es Allgemeines Landrecht hozott az urbáriumokhoz hasonló rendezést. Említhetjük még Mária Terézia idején a Raab-féle kísérletet: a nagybirtok felparcellázását a parasztok közt a földesúr kártalanításával, ennek azonban szélesebb hatása nem volt. II. József megszüntette ugyan a Leibeigenschaftot, de 1789-es kísérlete az összes jobbágyszolgáltatások pénzjáradékká való átváltoztatására a rendek ellenállása miatt nem valósult meg.

A fennálló agrárszervezet a XIX. század első felében már egészen nyilvánvalóan a mezőgazdasági termelés súlyos gátjává vált. A nyugatabbra eső területeken ez már korán — a háborús konjunktúra vége után — kezdett érződni, Oroszországban inkább már csak a század dereka felé vált nyilvánvalóvá. A mezőgazdasági forradalom vívmányainak meghonosítása az adott termelési viszonyok közt kilátástalan volt. A kapitalista fejlődés a gazdasági élet egyéb ágaiban, ha szerényen is, de kezdett magának utat törni, eredményes térhódítását azonban éppen az agrárviszonyok akadályozták. A kapitalista fejlődés útját megnyitó polgári átalakulás történelmi szükségszerűséggé vált.

Hogy valamiféle reformokra szükség van, azt a kortársak közül számosan felismerték. Az államhatalom birtokosainak szűk csoportjában is akadtak, akik ezzel tisztában voltak, és ennek megfelelően történtek is bizonyos intézkedések. Oroszországban 1803-ban megengedték, hogy a parasztok a teljes megváltás lefizetésével felszabaduljanak a jobbágyi sorból (ez azonban csak a gazdag parasztok számára volt elérhető), 1837—1841 során P. D. Kiszjeljov az állami parasztok reformjával példát igyekezett mutatni a magánföldesuraknak, 1842-ben lehetővé tették a paraszti szolgáltatások pontos megszüntetését a jobbágy és a földesúr önkéntes megállapodása alapján, 1846-ban a nyugati kormányzóságokban (ahol a földesurak lengyelek voltak) a szolgáltatások pontos megszüntetését kötelezővé is tették. Ausztriában 1846-ban engedélyezték az önkéntes megváltást, tehát a jobbágyi kötöttségből való felszabadulást. Ezek az intézkedések azonban érdemlegesen nem változtattak a helyzeten, mert a jobbágyfelszabadítást nem tették kötelezővé.

Az agrárproblémákkal kapcsolatban mindenütt tekintélyes irodalom támadt (ahol erre megvolt a lehetőség), vagy legalábbis titkos tervek születtek a megoldásra. Ez az irodalom első fokon csak gazdasági téren javasolt változtatásokat, az extenzív gazdálkodás felszámolását, új kultúrák meghonosítását, az állattenyésztés javítását. Gazdasági egyletek alakultak mindenfelé; ezek igyekeztek a parasztok és a földesurak körében egyaránt elterjeszteni a mezőgazdasági forradalom ismereteit. Gondoljunk csak az orosz Szabad Közgazdasági Társaság működésére vagy a horvátoknál Janko Drašković gróf Disszertációjára, vagy a poroszoknál Albert Thaer javaslataira, ez utóbbi esetben komoly tudományos ismeretekkel megalapozva. Itt-ott meg is próbálkoztak ezeknek az ismereteknek a gyakorlatba ültetésével, akadtak földesúri mintabirtokok, mezőgazdasági főiskolák létesültek. De mindezek csak elszigetelt kísérletek maradtak, a fennálló viszonyok gátjai miatt átütő eredményt nem tudtak hozni.

Ezért hamarosan elég széles kórusban szólaltak meg azok, akik gyökeresebb változást, vagyis polgári átalakulást kívántak. Akadtak persze konzervatív hangok, amelyek mindvégig kitartottak amellett, hogy pusztán gazdasági intézkedésekkel, a meglévő birtokviszonyok épségben tartásával meg lehet oldani a problémákat. A nagy többség azonban ennél tovább ment. Az agrárkérdésben általános volt az a meggyőződés, hogy meg kell adni a jobbágyok teljes személyi szabadságát. Bonyolultabb volt a földtulajdon kérdése. Azokon a területeken, ahol fennállt a dominicalis és rusticalis föld különbsége, a javaslatok zöme arra irányult, hogy a

földet ennek megfelelően osszák fel a parasztok és a földesurak közt. Poroszországban és az osztrák örökös tartományokban is így vetődött fel, bár nem sokan voltak ennek szószólói, még a cseh tartományokban sem. De a lengyel emigráció középbál szárnya, a Lengyel Demokratikus Társaság 1836-ban és 1845-ben ilyen értelemben lépett fel, idővel még a konzervatív szárny is csatlakozott ehhez, hiszen már az 1830-as novemberi felkelés idején is akadt híve. Ismeretes, hogy a magyar reformnemesség is ezt az álláspontot képviselte. Oroszországban, ahol a föld kétös jellege nem állt fenn, eleinte még a liberálisok (Szperanszkij, később a dekabristák egy része) csak egészen minimális földtulajdont kívántak juttatni a parasztnak, később, ahogy nőtt a feudális rendszer válsága, a liberálisok már a többi ország álláspontjához közeledtek, azt javasolták, hogy a parasztnak kezében levő föld egészében legyen az ő tulajdonuk.

A javaslatok nagy része a föld valamiféle megosztását kívánta, azt a megoldást tehát — tegyük hozzá —, amely később csakugyan megvalósult. De akadt mindenféle egy kisebb, szűkebb réteg, amely radikális megoldás mellett szállt síkra, amely az egész művelt földet a parasztnak kezére kívánta adni. Gondolhatunk itt a lengyel emigrációban a Lud Polski gromadaira, amely ebben a megoldásban már valamiféle (persze utópikus) szocialista intézkedést vélt látni, vagy gondolhatunk Piotr Ściegiennyre, aki otthon próbálkozott ezzel. De idézhetjük a petrastákat egy részét (sőt, a dekabristák között is akadt, aki a nagybirtok legalább részleges felosztását kívánta), és még inkább az orosz forradalmi demokratákat, akik a nagybirtok teljes felszámolása mellett foglaltak állást, és a többi radikálshoz hasonlóan a földesurak kárpótlását teljesen és felháborodottan ellenezték.

A második típus, a török birodalmi terület esetén forma szerint a jobbágyrendszer fennállásáról nem beszélhetünk. Gazdasági tekintetben ez a terület még az előbbi kelet-európai területnél is jóval elmaradottabb, teljesen a hagyományos társadalom körülményei között létezett. A török agrárrendszer persze mégis a feudalizmus egyik, méghozzá elég alacsony szintű, kezdetleges formája volt. Nem szükséges talán felsorolnunk a török földbirtokviszonyok különböző formáit. A megművelt földterület zöme korszakunk kezdetén még szpáhi-birtok volt, timar vagy ziamet. Ennek az agrárrendszernek az alapvető sajátossága abban rejlett, hogy a földesúr csak járadékot szedett, saját gazdálkodást nem folytatott, nem is szólt bele a rája gazdasági tevékenységébe. Így a paraszt, mondhatnánk, nagyobb gazdasági önállósággal rendelkezett, mint az első típushoz tartozó országokban. A szpáhi-rendszer felszámolása éppen az általunk tárgyalt korszakban ment végbe, a tanzimat, a török reformkor keretein belül. A parasztnak így közvetlenül az állam mint földesúr fennhatósága alá kerültek. Ez azonban helyzetüket alapvetően nem módosította. A szolgáltatások jelentős része itt még terményszolgáltatás volt, az állam bizonyos robotszolgáltatást is megkövetelt, és a pénzjáradék kezdeteivel is találkozhatunk.

A török (vagy általánosabban mohamedán) földbirtokrendszeren bizonyos rést ütött a csiftlik-birtokok kialakulása. Ezek valóban már a kelet-európai majorsági gazdálkodásra emlékeztető képletek voltak, a földesúr maga gazdálkodott a birtokon, vagy robotmunkával, vagy feles bérlők munkájának segítségével, vagy egyenesen bér munkásokkal. Ebben az utóbbi esetben a csiftlik-birtok már közel állt a tőkés nagybirtokhoz. Hozzá kell tenni viszont, hogy egyrészt a csiftlikiek száma nem volt túlságosan nagy, még nem módosította lényegesen azt a képet, hogy a megművelt föld zöme a parasztnak kezében van, másrészt terjedelmük is messze elmaradt a kelet-európai latifundiumok mögött. A parasztnak látszatra kedvezőbb helyzete valójában sokkal súlyosabb volt, mint az első típusnál, a török birodal-

lomban — mind a földesúr, mind az állam részéről — eluralkodott korlátlan önkény miatt. Külön kell még egy szót szólni a görög területekről, ahol jelentősebb számban léteztek nagybirtokok, mégpedig nemcsak török, hanem görög kézben is, hiszen egyes, nem török fennhatóság alatt álló területeken nemesség és nemesi nagybirtok is volt.

A balkáni területen a polgári átalakulás kérdése még inkább a nemzeti függetlenség formájában vetődött fel, mint a kelet-európai területen, hiszen itt a kapitalista viszonyoknak a kezdetei még annyira sem voltak meg, mint az első típus esetében. Így a polgári átalakulást megelőző reflexiók is jóval csekélyebb számúak és egyszerűbbek voltak. Viszont az agrárkérdésben itt egyértelműen úgy vetődött fel a kérdés, hogy a nagybirtokot egészében szét kell osztani a parasztok közt, vagyis a ténylegesen a parasztok birtokában levő földet minden szolgáltatástól mentesen tulajdonukba kell adni. Természetesen ennek a radikalizmusnak az alapvető oka az volt, hogy a nagybirtokos vagy az idegen elnyomó, a szpáhi, vagy az idegen elnyomó személytelenebb változata, a török állam volt, tehát nemzeti szempontból mindenképpen idegen.

Ezzel kapcsolatban kell utalni arra a mozzanatra, amely az eddig tárgyalt két típusban alapvetően közös, és amely nézetünk szerint ugyancsak egyik bizonyítéka annak, hogy az egész régiót egységében is kell néznünk: ez az agrárkérdés és a nemzeti kérdés kapcsolata. A legtöbb nép ugyanis valamilyen formában elnyomott nép volt, egy nagyobb, soknemzetiségű birodalom része, és a nemzeti különbségek gyakran földesúr és jobbágy közt léteztek. Az orosz földesúr ukrán, belorusz, esetleg lengyel jobbágyok ura volt, a lengyel ugyancsak ukrán, belorusz és litván jobbágyoké, a magyar földesúrnak román, szlovák jobbágjai lehettek stb. A lengyel vagy a magyar földesúr pedig ugyancsak egy nagyobb birodalom egyik tartományában volt földesúr, jobbágjai tehát kettős nemzeti elnyomás alatt álltak.

A nemzeti kérdés azonban nemcsak ilyen nyílt osztályellentétek formájában kapcsolódott az agrárkérdéshez. A polgári átalakulás és ezen belül az agrárkérdés polgári megoldásának programjára is kihatott. Ebből a szempontból két típust kell megint megkülönböztetnünk Kelet-Európában, és ez a kettő nem azonos a bevezetőben említett két típussal. Ez a kettő: a nemesi és a nem nemesi népek típusa. Nemesieknek nevezzük azokat, amelyeknek megvolt a saját nemesi uralkodó osztályuk, tehát az orosz, a lengyel, a magyar, a horvát, a két dunai fejedelemségben a román. Bár erősen eltérő a társadalmi struktúrájuk, a mi szempontunkból ide kell sorolnunk a cseheket és a görögöket is, ahol a nemesi uralkodó osztály helyében a már kialakuló burzsoázia jelentette az uralkodó osztályt, amely esetleg földbirtokkal is rendelkezett (a cseh városok kollektív földbirtoklására gondolhatunk, jobbágaik is voltak), tehát az agrárkérdésben, mondhatjuk, majdnem olyan formában volt érdekelt, mint másutt a nemesség. Nem nemesieknek nevezzük a többi népet, amelyeknek ilyen saját (nemesi vagy már burzsoá) uralkodó osztályuk nem volt. Világos, hogy a nem nemesi népeknél nagyobb lehetősége volt annak, hogy az előzetes tervek során radikálisabb megoldási javaslatok vetődjenek fel, mint a nemesi népeknél, hiszen ez utóbbiaknál a javaslatokkal fellépők zöme maga is a nemesség soraiból került ki. A nemzeti célok (függetlenség vagy autonómia) elérése érdekében mindenütt a parasztságot is be kellett vonni a harcba, és ez a földkérdés radikális megoldásával könnyebben volt elérhető. Számos egyéb ok, amelyekre itt most nem térhetünk ki, magyarázza azt, hogy a török birodalmi terület kivételével mégis a nem nemesi népeknél is a földbirtok megosztására vonatkozó javaslatok voltak többségben.

Maga a jobbágyszabadítás végeredményben mint a polgári átalakulás egyik kérdése oldódott meg, méghozzá úgy, hogy a felszínen, illetőleg a kortársak tudatában az alapvető kérdés a nemzeti kérdés (függetlenség vagy széles körű autonómia) volt. Ez a polgári átalakulás és vele a jobbágyszabadítás a kelet-európai típushoz tartozó területeken forradalom, vagy felülről, a feudális államhatalom részéről bevezetett reform útján valósult meg. Poroszországban 1807-ben reformmal kezdődött a folyamat, a személyes szabadság megadásával és a szolgáltatások megváltásának lehetőségével, az 1811-es és 1816-os újabb reformok szűkítették a felszabadítást, a végső rendezést a forradalom nyomán az 1850-es törvény szabta meg. A Habsburg-birodalom különböző tartományaiban 1848 márciusa és szeptembere közt hozták a jobbágyszabadító törvényeket, a forradalom nyomására. Oroszországban az 1861-es reform jelentette a fordulópontot, a Lengyel Királyságban az 1863-as felkelés által kimondott alapelv megvalósítása az 1864-ben az orosz kormányzat végrehajtotta reform feladata lett. Ebbe a sorba tartozik az 1864-es romániai agrárreform is. Külön képletet jelentett Mecklenburg és az orosz birodalom balti tartományai, ezekben (Estland 1816, Kurland 1817, Livland 1819) a földesurak számára legkedvezőbb megoldás született, az egész föld az ő tulajdonukba került. Ezt a formát azonban általában, a paraszti ellenállásra való tekintettel is, nem lehetett megvalósítani.

Igy a jobbágyreform eredménye egészében az volt, hogy az egykori jobbágyság megkapták a személyes szabadságot, mentesültek a korábbi szolgáltatások alól, a földet pedig megosztották a parasztok és a földesurak közt. A megosztás mértéke az osztály-erőviszonyoktól és számos egyéb tényezőtől függött. Oroszországban és Poroszországban a parasztok kevesebb földet kaptak tulajdonukba, mint amennyit azelőtt használtak, hiszen Poroszországban a megváltás egyik fontos formája éppen a paraszti telek felének vagy harmadának az átadása volt, Oroszországban fennállt az addig birtokolt föld negyedrézének tulajdonba adása minden további megváltás nélkül, bár ez ritka volt, de a területet mindenképpen megnyirbálták. Magyarországon (ideértve Erdélyt és Horvátországot is) a rusticalis területet kapták meg a parasztok, a forradalmi kormány később tett lépéseket kibővítésére, az 1853-as rendezés azonban megmaradt ennél. Az örökös tartományokban és Galiciában a parasztok az addig birtokolt földet egészében megkapták. A Lengyel Királyságban pedig az orosz kormányzat, világosan azzal a céllal, hogy a parasztokat szembefordítsa a forradalmi mozgalmat vezető nemességgel, még az addig birtokolt földnél is többet adott a parasztok tulajdonába, több mint 1 millió ha területet osztott szét (elkobzott lengyel nagybirtokokból), és még a nagyobb arányú földfoglalások előtti helyzettel összevetve is mintegy 200 000 ha területtel több került paraszti tulajdonba. A föld egy részének és a szolgáltatásoknak az elvesztéséért a földesurak mindenütt valamilyen formában kárpótlást kaptak. Ezt pedig ugyancsak közvetlen vagy közvetett formában, de zömmel a parasztok fizették meg.

A délkelet-európai típusnál a jobbágyszabadítás a török fennhatóság lerázása során ment végbe, tehát a nemzeti felszabadulás részeként, Szerbiában 1830-tól kezdve (gyakorlatilag már az 1804-es felkelés megindulásától kezdve), Bulgáriában 1878-ban. Ténylegesen itt az egész föld a parasztok tulajdonába jutott. Az egykori török földesurak kárpótlása csak formálisan történt meg (Szerbiában és Kelet-Ruméliában). A török birodalom kezén maradt területeken nem ment végbe változás, Bosznia-Hercegovinában is csak a XX. század elején kezdték rendezni a kérdést. Görögországban ugyan az 1821-ben megindult szabadságharc számolta fel a török földtulajdont, a földek azonban nemzeti javakként az állam

kezébe kerültek, és a későbbi fejlődés során nagyobb részük a burzsoázia és az előkelők tulajdonába került, a parasztság csak kisebb mértékben részesedett belőle, de ebben az esetben meg kellett vásárolnia a földet.

Ha most a következményeket vesszük szemügyre, azt állapíthatjuk meg, hogy a kelet-európai típusnál a jobbágyfelszabadítás után megmaradt a nagybirtok mint a legsúlyosabb feudális maradvány (jó néhány egyéb, de kisebb jelentőségű maradvány mellett, ezek közül a legfontosabb egyes területeken a legelők és erdők közös tulajdonban való meghagyása volt). A délkelet-európai típusnál, Görögország kivételével, a nagybirtok felszámolódott. Gyakorlatilag még a csiftlik-birtokok nagy többsége is eltűnt. A megmaradtak pedig terjedelmüknél fogva nem haladták meg sokkal egy gazdagparashti birtok arányait.

A feudális viszonyok felszámolásával megindulhatott a mezőgazdaságban is a kapitalista fejlődés. A parasztság differenciálódása, egy föld nélküli réteg kiválása, mint láthattuk, már a jobbágyfelszabadítás előtti korszakban megindult, utána pedig gyors ütemben folytatódott. Világos itt az összefüggés az általános gazdasági fejlettségi szinttel. Az első típushoz tartozó országokban azt tapasztalhatjuk, hogy minél nyugatabbra eső, vagyis fejlettebb területről volt szó, annál nagyobb volt már a felszabadítás előtt a földnélküliek arányszáma. A keletebbre eső területeken viszont jóval csekélyebb volt. Itt történtek is bizonyos intézkedések ennek megakadályozására, illetőleg a másik oldalról nézve a parasztok továbbá földhözkötésére. Ilyen intézkedés volt Oroszországban a földközösség erőltetett fenntartása, amely megnehezítette a parasztok kiválását az agrárszervezetből, vagy Romániában az az intézkedés, amely megtiltotta, hogy a paraszti földet más, mint paraszt felvásárolja. A természetes szaporodás persze mindenfelé csak növelte a földnélküliek arányszámát. A délkelet-európai típusnál viszont ennek a folyamatnak még csak a kezdetei voltak meg. Nyilvánvaló, minél nagyobb volt a földnélküliek arányszáma, minél szabadabb ténylegesen a paraszti mobilitás, annál gyorsabban megtörténhetett a nagybirtok (és mellette hamarosan a gazdagparashti birtok) áttérése a bér munka alkalmazására, tehát a kapitalista rendszerre.

A kelet-európai típusnál a jobbágyfelszabadítás a földterület felosztása és a nagybirtok fennmaradása révén végeredményben felemás megoldás volt. A nemzeti függetlenség kérdése sem oldódott meg a polgári átalakulás során. A délkelet-európai típusnál az első pillantásra ennél kedvezőbb volt a helyzet, hiszen a feudális maradványok megszűntek. A kialakuló görögországi nagybirtok már kapitalista jellegű volt. A nemzeti függetlenség is megvalósult. Csakhogy ennél az utóbbi típusnál a gazdasági fejlődés eleve lényegesen alacsonyabb szintje, mint kiindulópont, nem tette lehetővé, hogy az ide tartozó országok ezt a kedvezőbb helyzetet a további fejlődés során hasznosíthassák.

Niederhauser Emil